

MISCELLANEA

Dariusz Makilla

Akademia Ekonomiczno-Humanistyczna w Warszawie;
dmakilla@wp.pl • <https://orcid.org/0000-0003-0775-4617>

Doktryna prawa naturalnego w nauce Marcina Lutra a geneza księstwa pruskiego księcia Albrechta von Brandenburg-Ansbach

The doctrine of natural law in the teachings of Martin Luther and the
genesis of Albrecht von Brandenburg-Ansbach's Duchy of Prussia

Die Naturrechtslehre in der Lehre Martin Luthers und die Entstehung des
Herzogtums Preußen während der Regierungszeit Herzog Albrechts von
Brandenburg-Ansbach

- Słowa kluczowe:** Marcin Luter, Albrecht von Brandenburg-Ansbach, porządek naturalny, prawo naturalne, księstwo pruskie, reformacja
- Keywords:** Martin Luther, Albrecht von Brandenburg-Ansbach, natural order, natural law, Duchy of Prussia, Reformation
- Schlüsselwörter:** Martin Luther, Albrecht von Brandenburg-Ansbach, natürliche Ordnung, Naturrecht, Herzogtum Preußen, Reformation

STRESZCZENIE

Przedmiotem artykułu jest koncepcja prawa naturalnego w nauce Marcina Lutra (1483–1546) i jej związek z kształtowaniem ideowym księstwa pruskiego za rządów księcia Albrechta von Brandenburg-Ansbach (1525–1568). Teologiczna nauka Marcina Lutra zawierała również koncepcję rzeczywistości dwóch państw, boskiego i doczesnego, będących odzwierciedleniem boskiego porządku naturalnego. Zasady prawa naturalnego są w tym porządku zasadniczym regulatorem pozycji człowieka i stosunków społecznych, ale także koncepcji władzy państwowej, pojmowanej jako boskie narzędzie w kształtowaniu doczesnej egzystencji ludzi na drodze do zbawienia lub potępienia. Przeniknięcie ideowe nauki Lutra w dzieło polityczne i religijne księ-

cia Albrechta von Brandenburg-Ansbach, który był pierwszym świeckim władcą w księstwie pruskim, było czynnikiem, który miał zasadniczy wpływ na jego kształt oraz funkcjonowanie. Postępowanie księcia Albrechta, który osobiście i głęboko przejął poglądy Lutra prowadziła do ukształtowania księstwa i kościoła pruskiego, jako dwóch zespolonych z sobą elementów, nad którymi władzę świecką i duchową sprawował książę, będący boskim wikariuszem, stanowiąc bezpośrednio odwzorowanie zasad nauki niemieckiego reformatora.

ABSTRACT

The subject of the paper is the concept of natural law in the teachings of Martin Luther (1483-1546) and its relationship with the ideological shaping of the Duchy of Prussia during the reign of Duke Albrecht von Brandenburg-Ansbach (1525-1568). Martin Luther's theological teachings recognised the concept of the reality of two states, divine and temporal, reflecting the divine natural order. In this order, the principles of natural law were the fundamental regulator of the position of humans and society, but also of the notion of state power, understood as a divine tool in shaping the temporal existence of people on the way to salvation or damnation. Luther's teachings fundamentally influenced the political and religious thinking of Duke Albrecht von Brandenburg-Ansbach, the first secular ruler of the Duchy of Prussia. Albrecht's behaviour, who personally became invested in Luther's views, led to the formation of the principality and the Prussian Church as two interconnected elements over which the duke, who was the divine vicar, exercised both secular and spiritual power, directly reflecting the principles of the teaching of the German reformer.

Translated by Aleksander Pluskowski

ZUSAMMENFASSUNG

Das Thema des Artikels ist der Begriff des Naturrechts in der Lehre Martin Luthers (1483-1546) und sein Verhältnis zur ideologischen Prägung des Herzogtums Preußen während der Regierungszeit Herzog Albrechts von Brandenburg-Ansbach (1525-1568). Zur Martin Luthers theologischen Lehre gehörte auch die Vorstellung von der Realität zweier Zustände, des göttlichen und des zeitlichen, die ein Abbild der göttlichen Naturordnung sind. Die Prinzipien des Naturrechts sind in dieser Ordnung nicht nur der grundlegende Regulator der Stellung des Menschen und der gesellschaftlichen Verhältnisse, sondern auch des Konzepts der Staatsmacht, die als göttliches Instrument zur Gestaltung der zeitlichen Existenz der Menschen auf dem Weg zum Heil oder zur Verdammnis konzipiert ist. Die ideologische Durchdringung der Lehre Luthers in das politische und religiöse Wirken des Herzogs Albrecht von Brandenburg-Ansbach, des ersten weltlichen Herrschers im Herzogtum Preußen, war ein Faktor, der dessen Gestalt und Funktion grundlegend beeinflusste. Die Handlung des Herzogs Albrecht, der sich die Ansichten Luthers persönlich und zutiefst zu eigenen machte, führten zur Bildung des preußischen Fürstentums und der Kirche, die als zwei vereinigten Elemente der weltlichen und geistlichen Macht des Fürsten unterlagen. Der Fürst war ein göttlicher Vikar, der eine direkte Widerspiegelung der Grundsätze der Lehren des deutschen Reformators war.

Übersetzt von Emilia Figura-Oselkowska

Nawet jeśli stosunek Marcina Lutra wobec prawa był niepewny (a należałoby przyjąć, że Luter generalnie niechętnie wypowiadał się o prawie, nie wspominając już o prawnikach), to jednocześnie stał on niewątpliwie na gruncie potrzeby regulowania prawnymi zasadami zwłaszcza stosunków społecznych. Ale nie tylko, albowiem pogląd ten znajdował zastosowanie także w odniesieniu do wszystkich jednostek, a w szczególności ich moralnej oraz konfesyjnej postawy. Stąd

stwierdzenie, że chociaż poglądy wittenberskiego reformatora na prawo nie do końca były ustabilizowane, należy jednak uznać, że znaczna część jego nauki miała wyraźnie prawny, a przynajmniej prawno-moralny charakter, będąc praktycznie na stałe oparta na prawnym imperatywie (*Prawo jest dobrą rzeczą i darem Bożym – któż by w to wątpił?*¹).

U podstaw nauki Lutra leżało teologiczne podejście do spraw wiary, a jak wiemy nie tylko ono, ale również cały szczególny stosunek Marcina Lutra do tych kwestii, a w tym wszystko, co było jej uzewnętrznieniem tak naprawdę zawierało w sobie pewien wyraźny, prawny komponent. Wprawdzie Luter przyjmował, że wskutek grzechu pierworodnego nastąpił całkowity upadek ludzkiej natury, którego w żaden sposób nie można uniknąć, to jednak dostrzegał, że Łaska Boska może wpłynąć na postępowanie ludzi, pozwalając im czynić dobrze, chociaż – jak dodawał – pomimo tego nie ma pewności, aby zapewniło to człowiekowi zbawienie. W swojej nauce Luter sceptycznie odnosił się do przekonania, że człowiek jest w stanie wypełnić wszystkie nakazy Boga. Te bowiem zakazują nie tylko złych czynów, wynikających z ludzkiej woli, ale także potępiają złe pożądania, a w tej kwestii – jak uważał Luter – nikt nie może się od nich ustrzec, albowiem w ludzkim umyśle i tak wszystko jest błędem. Tak więc boskie nakazy, które człowiek winien wypełniać, chociaż niezdolny jest im w pełni podołać, stanowią sferę norm, które istnieją i pozostają poza człowiekiem. Tworzą one pewien transcendentny porządek, działający wobec niego jednokierunkowo, który jest wprawdzie dla człowieka również nieosiągalny, ale jest on porządkiem istniejącym realnie. W ten sposób Luter zaznaczał wyraźnie, że porządek składający się z boskich nakazów, którym człowiek winien się podporządkować, jest właśnie porządkiem naturalnym. Porządek ten jest zresztą niezmienny w sensie swego normatywnego układu, a tym samym jedynym, w którym człowiek istniał i mógł istnieć². Zakotwiczenie tego naturalnego porządku w teologicznym rozumieniu rzeczywistości wyznaczało poglądy Lutra na wszystkie pozostałe kwestie: Kościół, państwo, stosunek państwa i Kościoła, czy także na prawo, obowiązujące wśród ludzi.

Już w pierwszych swoich wywodach, dotyczących „wolności chrześcijańskiej” wskazał Luter na szczególne uwarunkowania rozumienia Kościoła. Dychotomiczny, wywodzący się z augustynianizmu podział w jego nauce na państwo boskie i doczesne, miał nie tylko znaczenie podziału na dobre i złe, ale był wyznacznikiem podziału na to, co jest prawne i nieusprawiedliwione, jak również na to, co jest zbawione oraz na to, co nie jest zbawieniem. Regułą porządku naturalnego jest przynależność wszystkich, którzy zostali ochrzczeni do prawdziwego Kościoła,

¹ Dr. Martin Luthers Werke, Weimarer Ausgabe (dalej: WA), 1897, VII, 581, 33.

² H.O. Brown, *Martin Luther: a natural law theorist?*, w: *The Medieval Tradition of Natural Law*, Ed. H.J. Johnson, Kalamazoo 1987, s. 14–16.

na którego czele stoi Bóg. Niewidzialny związek wszystkich wiernych wyznaczał też, według poglądu Lutra, podstawowe reguły postępowania w Kościele. Według nich zasadą niepodważalną, mającą prawnonaturalne podłoże, albowiem regulującą podstawy naturalnego porządku, jest zakaz zmuszania do praktyk niezgodnych z sumieniem, natomiast zachowania przez wszystkich wolności i równości. Stąd wszyscy, jak wskazywał Luter, są dopuszczeni do współrzędów w Kościele, stanowiąc podstawę do powierzenia pewnych praktyk religijnych członkom wspólnoty, wybieranym przez innych, co nie oznaczało jednak przyznania wiernym równości praw w zarządzaniu sprawami wyznaniowymi.

Podział na państwo boskie i doczesne³ był w rzeczywistości, w rozumieniu Lutra, odzwierciedleniem pewnego naturalnego porządku. Przedział między państwem boskim a doczesnym nie wykluczał w żaden sposób istniejącej między nimi hierarchii, przy czym hierarchia ta niekoniecznie miała wyłącznie pionowy wymiar, chociaż też nie do końca była pozbawiona pewnego pionowego uporządkowania. Luter uznawał, że państwo ziemskie i porządek ziemski, w którym ludzie spędzają swoje doczesne życie nie jest bynajmniej zorganizowany dowolnie, ale jest porządkiem, który, jeśli już istnieje, może być tylko państwem. Jest wprawdzie państwo ziemskie odrębne od państwa boskiego, ale jednocześnie jest ono jego integralną częścią, chociaż znajdującą się na niższym poziomie w stosunku do państwa Bożego, zachowując jednak pewne pionowe uporządkowanie. Tym, co łączy obie struktury, przenikając się wzajemnie, pozwalając człowiekowi na jego obecność zarówno w państwie boskim, jak i państwie doczesnym, jest jego przynależność do Kościoła prawdziwego, jako związku wszystkich wierzących. Przynależność ta, stanowiąca istotę egzystencji zarówno ziemskiej, jak i duchowej człowieka nie oznaczała jednak – zdaniem Lutra – wolności od prawa. Ta bowiem była czynnikiem niezbędnym, wyznaczającym miejsce człowieka jednocześnie w życiu doczesnym, ale także poza nim, określając jego wszelkie relacje wobec Boga, a tym samym w ciągu swojego ziemskiego życia wobec innych ludzi, jak również w stosunku do władzy doczesnej⁴.

Jedynym absolutnym suwerenem, w rozumieniu wittenberskiego reformatora, jest Bóg. Władza jego jest zarówno nieograniczona, ale też niedostępna dla kogokolwiek. Bóg dysponuje prawem, które jest najwyższe, ale zarazem jest tak odległe, że pozostaje niezgłębione dla człowieka. Prawo boskie jest równoznaczne z mocą Boga. W tym znaczeniu nie reguluje ono w jakikolwiek sposób spraw człowieka, albowiem jest prawem własnym Boga, które nie ma jednak charakteru normatywnego, gdyż

³ J. Heckel, *Lex charitatis. Eine juristische Untersuchung über das Recht in der Theologie Martin Luthers*, München 1953, s. 31–46.

⁴ J. Witte, Jr., *Law and Protestantism: The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*, Cambridge 2002, s. 70 i n.

jest nim sam Duch Boży będący osobą Trójcy Świętej⁵. Nie tworząc norm, wydaje on jednak nakazy, doświadczane duchowo przez wszystkich członków Kościoła niewidzialnego, stanowiące najwyższą formę postępowania, wobec których posłuszeństwo wyraża się w miłości, pokorze i szacunku dla władzy⁶.

Ludzie, będący składnikami państwa Bożego są jednakże, zdaniem Lutra, regulowani innym prawem, właściwym i odpowiednim do miejsca, w którym się znajdują. Egzystencja człowieka zarówno w Kościele, jak też poza nim, stanowiąc część natury będącej dziełem Boga, podlega bowiem porządkowi prawa naturalnego. To z kolei jednak jest również prawem boskim (*lex divina*), ale co więcej, występującym w różnych rodzajach⁷. Przede wszystkim reguluje ono bowiem wszystko, z czym człowiek jest związany i w czym człowiek istnieje oraz funkcjonuje, występując w każdym wymiarze jego istnienia poza doczesnym, odnoszącym się do ludzi, jako członków prawdziwego kościoła, ale także, a może przede wszystkim, regulując postępowanie ludzi, zwłaszcza w wymiarze doczesnym. Niżej od prawa Bożego znajduje się, zgodnie z poglądem Lutra, boskie prawo naturalne, stanowiące prawo odrębne, ale wynikające z prawa Bożego, określające reguły postępowania i sprawiedliwości, będące odbiciem Bożej mądrości i odcisnięte w umyśle człowieka⁸. Jest ono w koncepcji Lutra płaszczyzną transformacji woli boskiej, tym, co determinuje zarówno ludzką pozycję względem Boga, a także ludzi, jak również rozstrzyga o całej egzystencji człowieka. Jest prawem nieustanowionym i wyjaśnianym racjonalnie, ale jednak uznawanym przez rozum w swej przyczynowości⁹, chociaż dotkniętym skazą grzechu. Odrębnie, jako wynikające z boskiego prawa naturalnego, pochodzą inne rodzaje prawa naturalnego: świeckie prawo natury, będące nadanymi bezpośrednio przez Boga prawami dekalogu, zawierającymi normy zewnętrzne, różniące się od wewnętrznych norm prawa Bożego, a jeszcze bardziej osobne świeckie instytucjonalne prawo natury, obejmujące instytucje doczesne, jak małżeństwo oraz państwo, które tworzone wolą rozumu człowieka, ideowo pochodzą jednak od Boga¹⁰.

Takie rozumienie i usytuowanie w nauce Lutra poglądów na prawo naturalne prowadziło do jego uznania za podstawę prawa pozytywnego. Prawo naturalne nie jest, w rozumieniu Lutra, jedynie ujęciem doktrynalnym, poglądem, zawierającym zespół pożytecznych uwag odnoszących się do właściwego postępowania. Jest odbiciem ładu naturalnego, a więc tym, na czym budować można doczesny porządek.

⁵ J. Heckel, op. cit., s. 56; H.O. Brown, op. cit., s. 14–15. Lutrowi do takiego sformułowania inspiracji dawały Listy św. Pawła do Rzymian i do Galatów.

⁶ T. Szczech, *Państwo i prawo w doktrynie św. Augustyna, Marcina Lutra i Jana Kalwina*, Łódź 2006, s. 213.

⁷ J. Heckel, op. cit., s.49; H.O. Brown, op. cit., s. 20.

⁸ T. Szczech, op. cit., s. 214.

⁹ G. Wünsch, *Evangelische Ethik des Politischen*, Tübingen 1936, s. 371 i n.; T. Szczech, op. cit., s. 214.

¹⁰ T. Szczech, op. cit., s. 215; J. Heckel, op. cit.

W związku z tym, że człowiek jest wskutek grzechu pierworodnego potępiony, prawo pozytywne musi być do tych warunków dostosowane. To właśnie prawo pozytywne stanowi podstawę istnienia, ale zarazem zasadę organizacji i funkcjonowania państwa doczesnego. Normy prawa pozytywnego, któremu poddany jest człowiek w państwie doczesnym, w swoim istnieniu wynikają wprost z prawa naturalnego, stanowiąc jego bezpośrednią funkcję. Jeśli, zdaniem Lutra, prawo pozytywne w państwie doczesnym powinno być surowe i wymagające, a nawet bezwzględne, przymuszające ludzi do określonych zachowań, jak „dzikie zwierzęta przy pomocy łańcuchów i klatek”, pogląd ten wynikał z przekonania, że równie surowy jest Bóg, będąc bezwzględnym wobec grzeszników, skazanych na potępienie. Państwo doczesne stanowi do pewnego stopnia odwzorowanie państwa boskiego, ale jest też miejscem życiowej egzystencji człowieka, w której poddawany jest on porządkowi tworzonemu przez władzę świecką, będącą ziemskim namiestnictwem Boga. Państwo, na którego czele stoi władza świecka, reprezentująca Boga w życiu doczesnym, posiada w nim monopol na władanie ciałami ludzi i kontrolowania ich zewnętrznych zachowań, tak jak z kolei do Boga należą ludzkie dusze. Zdaniem Lutra, władza świecka jest niezbędna¹¹. Ale nie tylko dlatego, że reprezentuje Boga, lecz przede wszystkim z powodu konieczności zachowania porządku, przy czym celem tych działań nie jest zbawienie ludzi, a raczej przeciwdziałanie ich dalszemu upadkowi. Karanie bezwzględnie i surowo wszelkich zbrodni oraz zmuszanie ludzi do porządnego życia jest podstawowym zadaniem każdej władzy. Absolutyzm władzy świeckiej jest częścią naturalnego porządku wyrastającego z boskiej woli i wyznaczonego przez Boga, w którym wszelkie zastosowane przez władzę środki są określone, w rozumieniu Lutra, prawem naturalnym¹².

Te pozornie nie do końca jasne prawniczo stwierdzenia, rozrzucone w nauce Lutra po całym jego dorobku, znalazły jednak swoje praktyczne zastosowanie. Kim bowiem był władca, świecki wikariusz Boga, jak nie narzędziem egzekucji porządku zgodnego w swej istocie z prawem naturalnym? Problemy te rozumiał z pewnością książę Albrecht Pruski. Księstwo pruskie, powstałe wprawdzie w 1525 r. jako polskie lenno¹³, było w rzeczywistości odzwierciedleniem realizacji idei władzy,

¹¹ F. Meinecke, *Luther über christliche Gemeinwesen und christlichen Staat*, „Historische Zeitschrift” (dalej: HZ), Bd. 121, 1920, s. 1–20.

¹² H.O. Brown, op. cit., s. 21–23.

¹³ E. Joachim, *Die Politik des letzten Hochmeister in Preussen. Albrecht von Brandenburg*, Th. 3, Leipzig 1895, s. 129–135; W. Pocięcha, *Geneza holdu pruskiego*, Gdynia 1937, s. 1, 133–142; W. Hubatsch, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach. Deutschordens Hochmeister und Herzog in Preussen 1490–1568*, Heidelberg 1960, s. 131–137; S. Dolezel, *Das preussisch-polnische Lehnsverhältnis unter Herzog Albrecht von Preussen (1525–1568)*, Köln 1967, s. 15–31; M. Biskup, *Geneza i znaczenie holdu pruskiego 1525 r.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” (dalej: KMW), 1975, nr 4, s. 407–424; idem, *Polska a Zakon Krzyżacki w Prusach w początkach XVI w. U źródeł sekularyzacji Prus Krzyżackich*, Olsztyn 1983; J. Mańkiewicz, *Hold pruski 1525 roku. Ostateczna likwidacja zakonu krzyżackiego w Prusach*, w: J. Mańkiewicz, *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, Olsztyn 1987, s. 31–38; J. Wijaczka, *Traktat krakowski z 1525 r. Sukces Jagiellonów czy Hohenzollernów*, w: *Od traktatu kaliskiego do pokoju oliwskiego. Polsko-krzy-*

która zaprezentowana została przez Lutra, czyniąc z księstwa pierwsze w świecie władztwo luterańskie, zbudowane całkowicie na nauce wittenberskiego reformatora (zalecał to Luter zresztą Albrechtowi już w 1523 r., w swoich słynnych wywodach, zawartych w napomnieniu *An die Herren Deutsch Ordens, daß die falsche Keuschheit Heiden und zur rechten ehelichen Keuschheit greifen*¹⁴).

Działania księcia, podejmowane w ciągu jego rządów pokazywały ponadto jego ściśle i głębokie, a zarazem oparte niewątpliwie na szczerym przekonaniu o słuszności swojego postępowania, zaangażowanie w proces budowania księstwa¹⁵. Chociaż z okresowymi wahnięciami, jak miało to miejsce w czasach uległości księcia oraz jego otoczenia w latach 1549–1567 wobec koncepcji osiandryzmu¹⁶, pozostawało ono jednak generalnie w zgodzie z ideą wyznawanego przez Lutra porządku naturalnego. Książę na wyznaczonym mu obszarze był zwierzchnością (w rozumieniu słynnego *Obrigkeit*, stanowiącego u Lutra określenie władzy zwierzchniej, sprawowanej przestrzennie), nie uosabiającą państwa, ale w której książę był jednak władzą z woli Boga. Politycznie uzależniony od króla polskiego, z którym, poddany jego przewadze, musiał się książę liczyć¹⁷, a także od stanów, z którymi z kolei zmuszony był się układać, forsując swoje plany polityczne nie bez oporów, a nierzadko bez sukcesów¹⁸, generalnie słaby materialnie, silny był książę jednak Kościołem, który utworzył i na którego czele stanął. Był zarówno władcą krajowym (*Landesherr*), ale także poniekąd duchowym ojcem swojej ziemi (*Landesvater*)¹⁹. W zasadzie, pomijając faktyczną, polityczną podległość lenną królowi

zacko-pruskie stosunki dyplomatyczne w latach 1343–1660, Warszawa 2014, s. 283–294; D. Makiła, *Ustanowienie lenna pruskiego w 1525 r. Odstępstwo od traktatu toruńskiego czy jego kontynuacja?*, KMW, 2017, nr 2 (296), s. 263–277.

¹⁴ *Luthers Schrift an die Deutschherren*, Hrsg. v. Irmischer, Erlanger Ausgabe, Bd. 29, 1841, s. 17–33; P. Tschackert, *Urkundenbuch zur Reformationgeschichte des Herzogthums Preußen*, Bd. 1, Leipzig 1890, s. 25–26, 29; Bd. 2, Leipzig 1890, nr 103, s. 26; W. Hubatsch, op. cit., s. 76 i n., zwł. 117–121; O sprawie tej zob. list Marcina Lutra do Johanesa Briessmana z 4 lipca 1524, *Dr. Martin Luthers Werke*, WA, 3, nr 756.

¹⁵ W. Hubatsch, *Die inneren Voraussetzungen der Säkularisation des deutschen Ordensstaates in Preußen*, „Archiv für Reformationsgeschichte”, Jg. 43, 1952, H. 1/2, s. 170–171; J. Mallek, *Marcin Luter a reformacja w Prusach Książęcych i Prusach Królewskich*, „Rocznik Teologiczny”, 1983, t. 25, z. 2, s. 94–95.

¹⁶ G. Seebaß, *Das reformatorische Werk des Andreas Osiander*, Nürnberg 1967; M. Toepfen, *Die Gründung der Universität zu Königsberg und das Leben ihres ersten Rectors Georg Sabinus*, Königsberg 1844, s. 175–205; G. Seebaß, *Andreas Osiander d. Ä. und der Osiandrische Streit. Ein Stück preußischer Landes- und reformatorischer Theologiegeschichte*, w: *Die Albertus-Universität zu Königsberg und ihre Professoren. Aus Anlaß der Gründung der Albertus-Universität vor 450 Jahren*, hrsg. von D. Rauschnig, D. v. Nerée, Berlin 1995, s. 33–48; M. Stupperich, *Osiander in Preussen 1549–1552*, Berlin 1973; T. Kaufmann, *Theologische Auseinandersetzungen an der Universität Königsberg im 16. und 17. Jahrhundert*, w: *Kulturgeschichte Ostpreussens in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von K. Garber, M. Komorowski und A.E. Walter, Tübingen 2001, s. 243–318.

¹⁷ A. Vetulani, *Lenno pruskie. Od traktatu krakowskiego do śmierci księcia Albrechta 1525–1568. Studium historyczno-prawne*, Kraków 1930, s. 262–318; S. Dolezel, op. cit., s. 154–178; D. Makiła, *Prusy Książęce a Korona Polska po 1525 r. Prowincja czy protektorat?*, w: *Prusy i Inflanty. Między średniowieczem i nowożytnością. Państwo–Społeczeństwo–Kultura*, red. B. Dybaś, D. Makiła, Toruń 2003, s. 63–72.

¹⁸ J. Mallek, *Ustawa o Rządzie (Regimentsnottel) Prus Książęcych z roku 1542. Studium z dziejów przemian społecznych i politycznych w lennie pruskim*, Toruń 1967, s. 39.

¹⁹ P. Tschackert, *Herzog Albrecht von Preußen als reformatorische Persönlichkeit*, „Schriften des Vereins für Refomationsgeschichte”, Nr 45, Halle, 1894, s. 29–69; D. Makiła, *Landesherr i jego Landeskirche. Stosunki prawne i reli-*

polskiemu, co można było zresztą uznawać ideowo za formę boskiej inwestytury w wyznaczonym księciu przez Boga terytorium, w której król polski był niejako boskim pośrednikiem w jej ustanowieniu, w rzeczywistości Prusy Książęce, mające zewnętrznie postać świeckiego księstwa, były dla Albrechta Kościołem. Jego tworzenie, praktycznie od podstaw, nieustanne zainteresowanie księcia rozwojem Kościoła, ale nieograniczone bynajmniej tylko do jego struktur, chociaż ich instrumentalna rola, jako zwornika całości była oczywista, a przede wszystkim budowanie Kościoła Bożego w oparciu o swoich poddanych, były zasadniczym celem działań księcia Albrechta²⁰.

Kościół ten, istniejący w sferze duchowej, będący częścią boskiego planu, stanowiącego odzwierciedlenie natury i zarazem opartego na prawie naturalnym, był w zasadzie istotą dzieła Albrechta. Przez Kościół, jego organizację i struktury, ale także jego uporządkowanie, jak również wprowadzenie norm mających wpływać na ewangelizację poddanych²¹, tworzył z nich książę Albrecht członków Kościoła. W tych warunkach wszyscy oni mieli być prowadzeni ku zbawieniu, chociaż, jak wiadomo, zgodnie z nauką Lutra, nie wszyscy mogli je osiągnąć, niemniej jednak powinni być przynajmniej powstrzymywani przez władzę przed jeszcze dalszym upadkiem. Czynił książę Albrecht w ten sposób z Kościoła również narzędzie utrwalenia swojej świeckiej władzy. Wychowując poddanych, zgodnie z przesłaniem Lutra, w miłości, pokorze i szacunku wobec władzy (czemu przynależność do Kościoła Bożego miała służyć), osiągnąć pragnął Albrecht swe ziemskie cele. Zarazem jednak starał się książę Albrecht wykonać zadania poruczone mu z racji władzy, którą, jak uznawał, docześnie został obdarzony²², co było zresztą zgodne z najwyższym prawem Bożym, objawionym nakazami Ducha Świętego. Między Kościołem księcia Albrechta a jego władzą osobistą na powierzonym mu terytorium miało być, i w jego poczuciu było, szczególne *iunctim*. Prawo pozytywne, którego Albrecht zarówno w Kościele²³, ale także w doczesnej działalności jako władza świecka nie mógł pominąć, wydawał w postaci swojego ustawodawstwa. Dokonywał tego jednak książę osobiście, w niektórych jedynie sprawach starając się osiągnąć

gijne w Prusach Książęcych w XVI–XVII w., w: Państwo i Kościół. Wobec wolności obywatelskich oraz wyznaniowych we wczesnonowożytnej Europie, red. Z. Hundert, D. Milewski, Oświęcim 2018, s. 52–62.

²⁰ P. Tschackert, *Urkundenbuch...*, Bd. 1, s. 110–173; B. Jähnig, *Die Anfänge der evangelischen Landeskirche im Herzogtum Preußen zur Zeit von Herzog Albrecht*, w: *Preussen und Livland im Zeichen der Reformation*, hrsg. von Arno Mentzel-Reuters und Klaus Neitmann, Osnabrück 2014, s. 32 i n.

²¹ A. Zieger, *Die religiöse und kirchliche Leben in Preussen und Kurland des 16. Jahrhunderts*, Köln 1967, s. 134–165.

²² J. Małek, *Życie religijne na Mazurach w czasach nowożytnych*, w: *Ewangelicy na Warmii i Mazurach. Dzieje i współczesność*, red. E. Kruk, Olsztyn 2001, s. 9–21; D. Makilla, *Religijność ustanowiona ustawą. Z dziejów Kościoła w księstwie pruskim za rządów księcia Albrechta (1525–1568)*, w: *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Wierni i duchowni*, red. J. Kielbik, Olsztyn 2016, s. 7–15.

²³ D. Makilla, *Die Kirchenordnungen Herzog Albrechts von Preußen (1525–1568)*, w: *Preussen und Livland im Zeichen der Reformation*, hrsg. von Arno Mentzel-Reuters und Klaus Neitmann, Osnabrück 2014, s. 57–76; T. Wojak, *Ustawy kościelne w Prusach Książęcych w XVI wieku (1525–1568)*, Warszawa 1993, s. 95–97.

consensus ze stanami²⁴. Postępowanie księcia pokazywało w sposób wyraźny, jak dalece pruskie władztwo Albrechta było funkcją prezentowanej przez Lutra wizji stworzonego przez Boga porządku, regulowanego prawem naturalnym. Kościół był fundamentem porządku natury, a jednocześnie przestrzenią, wyznaczającą zakres, ale również zasięg władzy Albrechta, powierzonej księciu przez Boga, w której jego osobista władza pojmowana była jako regulator bieżącego porządku, co zresztą pokazywało jego własne ustawodawstwo porządkowe, wydawane dość licznie za jego rządów²⁵.

Polityka księcia Albrechta uczyniła z księstwa pruskiego silny ośrodek luteranizmu, oddziaływujący na rozwój protestantyzmu w Europie Północnej i Środkowej²⁶. Kościół stworzony przez Albrechta pozostał jednolity przez długi czas, mimo zmian w jego organizacji, polegającej na przejściu ze struktury kościoła episkopalnego na konsystorialny w końcu XVI w., dokonanej za rządów administratora księstwa, margrabiego Jerzego Fryderyka von Brandenburg-Ansbach und Bayreuth²⁷, czy też prób jego przekształcenia w kościół państwowy w państwie pruskim w XIX w.²⁸ W ujęciu politycznym porządek powstały w księstwie pruskim, przesycony był duchem religijnym, opartym na luteranckiej koncepcji prawa naturalnego, w której krajowy kościół pruski wypełniał swoją dziejową funkcję. Kościół ten poddany został zmianom i przeobrażeniom dopiero w dłuższym procesie zmian, postępujących począwszy od połowy XVII w. za panowania w księstwie pruskim dynastii brandenburskiej. Zmiany te nastąpiło za rządów Fryderyka Wilhelma, Wielkiego Elektora²⁹, a kontynuowane były podczas reform w Prusach przeprowadzonych w XVIII w. przez jego następców, elektora Fryderyka III (od 1701 r. jako Fryderyka I, króla w Prusach) oraz królów Fryderyka Wilhelma I i Fryderyka II³⁰.

²⁴ J. Mañek, *Ustawa o Rządzie...*, s. 115–148; H. Freiwald, *Markgraf Albrecht von Ansbach-Kulmbach und seine landständische Politik als Deutschordens-Hochmeister und Herzog in Preussen während der Entscheidungsjahre 1521–1528*, Kulmbach 1961, s. 111–131, 149–174; N. Ommler, *Die Landstände im Herzogtum Preussen 1543–1561*, Bonn 1967, s. 52 i n.; E. Kleinertz, *Die Politik der Landstände im Herzogtum Preussen 1562–1568*, Bonn 1972, s. 38 i n.

²⁵ T. Berg, *Landesordnungen in Preußen vom 16. Bis zum 18. Jahrhundert*, Lüneburg 1998, s. 31–132. Kętrzyn.

²⁶ J. Mañek, *Die Sonderrolle des Herzogtum Preußen in der Geschichte der territoriale Protestantismus der Frühen Neuzeit*, w: *Kulturgeschichte Ostpreußens in der Frühen Neuzeit*, hrsg. V.K. Garber, M. Komorowski, A.E. Walter, Tübingen 2001, s. 217–218; idem: *Prusy Książęce a Reformacja w Polsce*, w: idem: *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, Olsztyn 1987, s. 179–188; W. Hubatsch, *Protestantische Fürstenpolitik in den Ostseeländern im 16. Jahrhundert*, „Historische Zeitschrift”, 1961, Bd. 192, H. 2, s. 282–294.

²⁷ *Consistorialordnung 1584*, zob. E. Sehling, *Die evangelischen Kirchenordnungen Sehling, Die evangelischen Kircheordnungen des XVI. Jahrhunderts*, Bd. 4: *Das Herzogtum Preussen. Die ehemals polnischen Landestheile des Königreichs Preussen*, Leipzig 1911, Nr. 16, s. 123–138; J. Petersohn, *Bischofsamt und Konsistorialverfassung in Preussen im Ringen zwischen Herzog und Landschaft im letzten Viertel des 16. Jahrhunderts*, „Archiv für Reformationsgeschichte”, 1961, Jhrg. 52, H. 1, s. 188–205; idem, *Fürstenmacht und Ständetum in Preußen während der Regierung Herzog Georg Friedrichs 1578–1603*, Würzburg 1963, s. 6–8 i n.

²⁸ W. Hubatsch, *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, Bd. 1, Göttingen 1963, s. 122–171.

²⁹ *Ibidem*, s. 122–140, 153–167.

³⁰ *Ibidem*, s. 141, 168–171.

BIBLIOGRAFIA

Opracowania

- Berg Thomas, *Landesordnungen in Preußen vom 16. Bis zum 18. Jahrhundert*, Lüneburg 1998.
- Biskup Marian, *Geneza i znaczenie holdu pruskiego 1525 r.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1975, z. 4
- *Polska a Zakon Krzyżacki w Prusach w początkach XVI w. U źródeł sekularyzacji Prus Krzyżackich*, Olsztyn 1983.
- Brown Harvey Owen, *Martin Luther: a natural law theorist?*, w: *The Medieval Tradition of Natural Law*, Ed. H.J. Johnson, Kalamazoo 1987.
- Dolezel Stephan, *Das preussisch-polnische Lehnsverhältnis unter Herzog Albrecht von Preussen (1525–1568)*, Köln 1967.
- Dr. Martin Luthers Werke*, Weimarer Ausgabe, 1897, VII, 581, 33.
- Freiwald Helmut, *Markgraf Albrecht von Ansbach-Kulmbach und seine landständische Politik als Deutschordens-Hochmeister und Herzog in Preussen während der Entscheidungsjahre 1521–1528*, Kulmbach 1961.
- Heckel Johannes, *Lex charitatis. Eine juristische Untersuchung über das Recht in der Theologie Martin Luthers*, München 1953.
- Hubatsch Walther, *Die inneren Voraussetzungen der Säkularisation des deutschen Ordensstaates in Preußen*, „Archiv für Reformationsgeschichte”, Jg. 43, 1952, H. 1/2.
- *Albrecht von Brandenburg-Ansbach. Deutschordens Hochmeister und Herzog in Preussen 1490–1568*, Heidelberg 1960.
- *Protestantische Fürstenpolitik in den Ostseeländern im 16. Jahrhundert*, „Historische Zeitschrift”, 1961, Bd. 192, H. 2.
- *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, Bd. 1, Göttingen 1963.
- Jähnig Bernhart, *Die Anfänge der evangelischen Landeskirche im Herzogtum Preußen zur Zeit von Herzog Albrecht*, w: *Preussen und Livland im Zeichen der Reformation*, Hg. von Arno Mentzel-Reuters und Klaus Neitmann, Osnabrück 2014.
- Joachim Erich, *Die Politik des letzten Hochmeister in Preussen. Albrecht von Brandenburg*, Th. 3, Leipzig 1895.
- Kaufmann Thomas, *Theologische Auseinandersetzungen an der Universität Königsberg im 16. und 17. Jahrhundert*, w: *Kulturgeschichte Ostpreussens in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von K. Garber, M. Komorowski und A.E. Walter, Tübingen 2001.
- Kleinertz Everhard, *Die Politik der Landstände im Herzogtum Preussen 1562–1568*, Bonn 1972.
- Luthers Schrift an die Deutschherren*, Hrsg. v. Irmischer, Erlanger Ausgabe, Bd. 29, 1841.
- Makiła Dariusz, *Die Kirchenordnungen Herzog Albrechts von Preußen (1525–1568)*, w: *Preussen und Livland im Zeichen der Reformation*, hrsg. von Arno Mentzel-Reuters und Klaus Neitmann, Osnabrück 2014.
- *Prusy Książęce a Korona Polska po 1525 r. Prowincja czy protektorat?*, w: *Prusy i Inflanty. Między średniowieczem i nowożytnością. Państwo–Społeczeństwo–Kultura*, red. B. Dybaś, D. Makiła, Toruń 2003.
- *Religijność ustanowiona ustawą. Z dziejów Kościoła w księstwie pruskim za rządów księcia Albrechta (1525–1568)*, w: *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Wierni i duchowni*, red. J. Kielbik, Olsztyn 2016.
- *Ustanowienie lenna pruskiego w 1525 r. Odstępstwo od traktatu toruńskiego czy jego kontynuacja?*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2017, nr 2 (296).
- *Landesherr i jego Landeskirche. Stosunki prawne i religijne w Prusach Książęcych w XVI–XVII w.*, w: *Państwo i Kościół. Wobec wolności obywatelskich oraz wyznaniowych we wczesnonowożytnej Europie*, red. Z. Hundert, D. Milewski, Oświęcim 2018.
- Małek Janusz, *Ustawa o Rządzie (Regimentsnottel) Prus Książęcych z roku 1542. Studium z dziejów przemian społecznych i politycznych w lennie pruskim*, Toruń 1967.
- *Marcin Luter a reformacja w Prusach Książęcych i Prusach Królewskich*, „Rocznik Teologiczny”, 1983, t. 25, z. 2.
- *Hold pruski 1525 roku. Ostateczna likwidacja zakonu krzyżackiego w Prusach*, w: J. Małek, *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, Olsztyn 1987.
- *Prusy Książęce a Reformacja w Polsce*, w: J. Małek *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, Olsztyn 1987.
- *Die Sonderrolle des Herzogtum Preußen in der Geschichte der territoriale Protestantismus der Frühen Neuzeit*, w: *Kulturgeschichte Ostpreussens in der Frühen Neuzeit*, hrsg. V.K. Garber, M. Komorowski, A.E. Walter, Tübingen 2001.
- *Życie religijne na Mazurach w czasach nowożytnych*, w: *Ewangelicy na Warmii i Mazurach. Dzieje i współczesność*, red. E. Kruk, Olsztyn 2001.
- Meinecke Friedrich, *Luther über christliche Gemeinwesen und christlichen Staat*, „Historische Zeitschrift”, Bd. 121, 1920.

- Ommeler Norbert, *Die Landstände im Herzogtum Preussen 1543–1561*, Bonn 1967.
- Petersohn Jürgen, *Bischofsamt und Konsistorialverfassung in Preussen im Ringen zwischen Herzog und Landschaft im letzten Viertel des 16. Jahrhunderts*, „Archiv für Reformationsgeschichte“, 1961, Jhrg. 52, H. 1.
- *Fürstenmacht und Ständetum in Preußen während der Regierung Herzog Georg Friedrichs 1578–1603*, Würzburg 1963.
- Pociecha Władysław, *Geneza holdu pruskiego*, Gdynia 1937.
- Seebaß Gottfried, *Das reformatorische Werk des Andreas Osiander*, Nürnberg 1967.
- *Andreas Osiander d. Ä. und der Osiandrische Streit. Ein Stück preußischer Landes- und reformatorischer Theologiegeschichte*, w: *Die Albertus-Universität zu Königsberg und ihre Professoren. Aus Anlaß der Gründung der Albertus-Universität vor 450 Jahren*, hrsg. von D. Rauschning, D. v. Nerée, Berlin 1995.
- Sehling Emil, *Die evangelischen Kirchenordnungen Sehling, Die evangelischen Kircheordnungen des XVI. Jahrhunderts*, Bd. 4: *Das Herzogtum Preussen. Die ehemals polnischen Landesteile des Königreichs Preussen*, Leipzig 1911, Nr. 16.
- Stupperich Martin, *Osiander in Preussen 1549–1552*, Berlin 1973.
- Szczech Tomasz, *Państwo i prawo w doktrynie św. Augustyna, Marcina Lutra i Jana Kalwina*, Łódź 2006.
- Toeppen Max, *Die Gründung der Universität zu Königsberg und das Leben ihres ersten Rectors Georg Sabinus*, Königsberg 1844.
- Tschackert Paul, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preußen*, Bd. 1–2, Leipzig 1890.
- *Herzog Albrecht von Preußen als reformatorische Persönlichkeit*, „Schriften des Vereins für Refomationsgeschichte“, Nr 45, Halle, 1894.
- Vetulani Adam, *Lenno pruskie. Od traktatu krakowskiego do śmierci księcia Albrechta 1525–1568. Studium historyczno-prawne*, Kraków 1930.
- Wijaczka Jacek, *Traktat krakowski z 1525 r. Sukces Jagiellonów czy Hohenzollernów*, w: *Od traktatu kaliskiego do pokoju oliwskiego. Polsko-krzyżacko-pruskie stosunki dyplomatyczne w latach 1343–1660*, Warszawa 2014.
- Witte John Jr., *Law and Protestantism: The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*, Cambridge 2002.
- Wojak Tadeusz, *Ustawy kościelne w Prusach Książęcych w XVI wieku (1525–1568)*, Warszawa 1993.
- Wünsch Georg, *Evangelische Ethik des Politischen*, Tübingen 1936.
- Zieger Andreas, *Die religiöse und kirchliche Leben in Preussen und Kurland des 16. Jahrhunderts*, Köln 1967.